

Vanhaa ja uutta *sivistys* ja *valistus* sanoista.

(*Lisiä kirjasuomen sanaston historiaan 11.*)

I.

Toistaiseksi on selvittämättä, milloin sana *kulttuuri* on saanut paikan kirjasuomessa. Ahlmanin ruotsal.-suomal. sanakirja, joka ilmestyi ensi kerran 1865, ei sitä mainitse, eikä se näytä saaneen sijaa tämän teoksen myöhemmissäkään laitoksissa, Lönnrotin ison sanakirjan 1872 ilmestyneessä 5. vihossa se sitävastoin esiintyy *kulturi*-asuisena. Nämä toteamukset eivät kuitenkaan todista mitään todellisesta käytännöstä. Tuon aikaista ja vanhempaakin suomalaista tekstiä lukiessa saa silti helposti sen käsityksen, että silloin kuviteltiin mahdolliseksi, ehkäpä toivottavaksikin, että kieleemme selviytyy kysymyksessäolevan miellesisällön ilmaise-
misesta omin varoin, ja että vasta myöhemmin on alistuttu uskomaan, että *sivistys* ja *valistus*, joilla sanakirjat neuvoivat korvaamaan vieras-
peräisen *kulttuurin*, eivät käsitteellisesti peitä tuota ikivanhaa, latinassa
versonutta ja uudempien kielten vuosisadasta vuosisataan hyötämää
sivistyssanaa (Koskenniemen kielelliset aforismit Vir. 1915 10!). Miksi
eivät peitä, siihen toivon seuraavien rivien osaltansa luovan valo.

Mainituista suomen sanoista *valistus* on kirjakielessä vanhempi. Se esiintyy nykyisentapaisessa merkityksessä jo 1600-luvulla, kun taas *sivis-*

tys on peräisin vasta viime vuosisadan alkupuolen murroskaudelta. Ennen viimeksimainitun saapumista täyttämään omia merkitystehtäviään *valistus* joutui ilmaisemaan sellaistaakin, mistä uudempi kieli käyttää mieluummin sanaa *sivistys*.

Nykysuomen näiden sanojen välillä tekemää eroa ei ole aivan helppo lyhyesti ja täsmällisesti määritellä. Jostakin näkökulmasta katsoen voisi ehkä sanoa, että valistuminen on lähinnä ihmisen tai ihmisyhteisön tiedollista kehittymistä ja *valistus* siis tämän kehittymisen yksilön tai yhteisön henkiseen olemukseen antama lisä ja leima. Tieto ja elämän kokemus ovat valistuksessa yhtyneet ennakkoluulottomuudeksi, avarakatseisuudeksi, suvaitsevaisuudeksi. *Sivistys* on moniulotteisempaa, mutta se voi ilmetä yksipuolisempana ja pinnallisempana. Se tulee näkyviin paitsi tiedollisen ja taidollisen myös esteettisen ja aineellisen tason nousuna sekä tunte-elämän ja sosiaalisen suhtautumisen, käyttäytymisen jalostumisena. Se saattaa olla sisäistä, maailmankatsomusta ja vakaumusta perustavaa, mutta sillä voidaan ymmärtää pelkästään ulkonaistakin, muotojen ja tapojen säännötyistä tai hienostumista. Sivistyksen monitahoisuudesta johtuu, että yksilöllä voi samalla kertaa olla sivistystä ja häneltä voi puuttua sivistystä: sivistynyt ja sivistymätön voivat asua samassa päässä, samassa rinnassa. Helposti pilkistää myös pesyeistä, joihin *valistus* ja *sivistys* kuuluvat, näkyviin sosiaalinen erotus: *valistuneita* ovat — ellemme ota lukuun tämän sanan esiintymistä 18. vuosisadan aatehistoriassa — ensi sijassa »kansan miehet», jotka henkisen vireytensä avulla ja useinkin tarmokkain ponnistuksin ovat kohonneet keskitasoa korkeammalle, *sivistyneistöksi* käsitetään runsaamman muodollisen koulutuksen saaneet, pääasiallisesti henkisen työn aloilla tai opillisen pääoman turvin toimivat ja yleensä sosiaalisesti muita paremmin sijoittuneet kansalaiset.

Käyttäessämme *valistus* sanaa emme yleensä kokene mielikuvaa, joka on ollut sanan alkumerkityksenä, vaikka sanan etymologisen yhteyden täytyykin paljastua itsestään sitä etsivälle: kielitunne yhdistää valistuksen valoon ja valaistukseen. Vanhasta kirjasuomesta tapaammekin *valistaa* sanan valaisemisen ja sen johdannaisen *valistus* valon merkityksessä. Esimm. edellisestä:

Agricola I 464 (1544): Sine olet se aijnoa walkeus, iollas caiki walistatemen mailman corwesa, ia lepitze meiden mielen öön. — III 689 (1551): Henen Wäkeuens Kiluet ouat ruskiat, Henen Sotawäkens vloscatzo [= näyttää], ninquin Purpura, Henen Rattans walistauat [= valaisevat, loistavat, säihkyvät] ninquin Tuli.

Agricolaan palautuu myös Herran siunauksen perinteellinen sanonta

kasvojen valistamisesta: hen w a l i s t a k o n casuons meiden pälen III 109 (1549). Vastaavassa Westhin tekstin kohdassa (s. 187) sanotaan: Hän andakan hänen casuonsa kijrkan olla meidhen pälen, ja Messun ns. C-tekstissä (SKM I 187): hen andakon henen casuonsa meille pajsta. Siis »valistakoon kasvonsa meidän päällemme» (r. uplyse sitt ansichte öfwer oss) = valaiskoon, kirkastakoon meille kasvonsa. — Muita esim.:

1642-vuoden Raamattu 2 Moos. 25: 37: Ja sinun pitä tekemän seidzemen lampua sen päälle: nijn että ne w a l i s t a i s i t toinen toisens coh-dalla. — Raamatun kielessä tämmöiset säilyivät läpi 1800-luvun (esitetyn lisäksi esim. Naah. 2: 3, Matt. 5: 16 jne.). Joh. 1: 9:ssä tämänmukainen käytäntö on säilynyt uusimpaan suomennokseen saakka, koska sille on siinä voitu antaa abstraktinen sisällys: Totinen valkeus, joka v a l i s t a a jokaisen ihmisen, oli tulossa maailmaan. Alkuperäinen metafora säilyttäen olisi ollut suomennettava: Todellinen valo, joka valaisee jokaisen ihmisen jne.

Esim. *valistus* sanan vanhoista käyttötavoista:

1642-vuoden Raamattu 2 Moos. 27: 20: JA käske Israelin lapsille, että he toisit sinulle caickein selkiämbä öljyä öljypuusta puserdettua, w a l i s t u x e x i, että lampu aina palais.

Turun Viikko-San. 1821 79: Ensimmäinen [pimeyden ystävä] oli hätärä-silmäinen mies, joka ikäkautensa oli pimeissä elää komsutellut, sillä hänen kipeät silmänsä eivät sietäneet v a l i s t u s t a.

Vielä niinkin myöhään kuin 1831 ilmestyneessä »Tietoja Kulkevasta Cholera-taudista» puhutaan s. 23 »Valistus-aineista ja huoneen lämmityksestä» ja s. 22 »veden tuomisesta, lämmityksestä, valistus- ja savuus-aineista varoilta valmistetuissa Cholera-tautihuoneissa».

Tämmöisistä siirrytään seuraavanlaisiin metaforiin:

Finnon Rukouskirja B6a (1583): Sinä ioca olet totinen walkeus, ilman laskemat, ijancaickinen auringo, — — meidhän sydhämem ylösualgaise, — — ette me sinun w a l i s t o x e s cauta ijancaickisen elämähän tulisim.

Turun Viikko-San. 1821 9: Niinkuin Auringon valo ensin ilahuttaa itäiset maat, niin on myöskin ihmiskunnan ensimmäinen w a l i s t u s itäisillä mailla taikka Aasiassa saanut syntynsä.

Nykyaikainen lukija kenties ei enää näekään viimeksi esitetystä esimerkissä metaforisesti käytettyä *valistusta*, so. valoa. Kuvasanonnoista, joissa esim. tietämättömyys, raakuus ja pahuus, uskonnollisessa kielenkäytössä synti, edustavat pimeyttä, johon »valistuksen» säteet suuntautuvat hajottavana voimana, on liu'uttu abstraktiseksi kalvenneeseen ilmaukseen niin luontevasti, että perästäpäin on vaikeata arvata, kum-

paan lajiin eräät yksityistapaukset olisi luokiteltava. On ilmeistä, että esim. seuraavasta 1642-vuoden Raamatun jakeesta (Dan. 5: 11) tapaamme *valistus* sanan jo nykyisentapaisessa kuvattomassa merkityksessä: Sinun [= kuningas Belsazerin] waldacunnasas on yxi mies, jolla on pyhain Jumalain hengi, sillä sinun Isäs aicana löyttin hänes w a l i s t u s, toimi [= ymmärrys], wijsaus, nijncuin Jumalden wijsaus on. — Mutta sen jälkeenkin kun painopiste jo on siirtynyt nykyisen merkityksen puolelle, havaitaan usein alkuperäisen kuvan jättämä jälki sanan lähiympäristössä (predikaatissa, attribuutissa tm.). Sanan »konsosiaatiot» paljastavat sen alkuperäisen merkitysalan. Kirjallisuutemme tyypillisin valistusrunoilija Jaakko Juteini tarjoaa tästä mitä havainnollisimpia esimerkkejä:

Runo Ahkeruudesta (1810—1816): v a l i s t u s on viritetty, järki hyvä herätetty. — Perhe Kunda (1817): Kiitos olkoon viisaille miehille, jotka ovat v a l i s t u k s e n sytyttäneet. — Mutta, kitos Jumalan! nyt ovat sen laiset pettäjätkin vähendyneet, koska ihmiset enemmän luonnon vaikutuksia tutkivat, koska v a l i s t u k s e n päivä on ruvennut koittamaan, jonga edessä tyhmyys värisee. — Runon Tähteitä (1826): Lennä [toivo], liehu matalalla, koska luulee kansakunda v a l i s t u k s e n valkenevan — — muukalaisella menolla (sitaatit otettu »Suomen kansalliskirjallisuuden» XI osasta ss. 14, 85, 62, 46).

Valistus on »viritetty» t. »virinnyt» (SKK XI 49) t. »sytytetty», valistuksen »päivä on ruvennut koittamaan», valistus »valkenee», se »loistaa» ja »elämän polulda varjoja poistaa» (Laulu Suomelle). V. 1826 Juteini julkaisi teoksen »Sangari Sionissa, elli Valistuksen Voitto Pimeyden Vallan ylitse». Mutta hän saattaa käyttää *valistus* sanaa jo täysin kuvattomastikin: Ajan Viete (1817): mutta miehet muukalaiset — — hylkäsivät koto-kielen v a l i s t u k s e n vahingoksi. — Perhe Kunda (1817): hän luulee, että paha hengi on jo v a l i s t u k s e n kautta ajettu pois maan päädä. — Hyvästi-Jättö Väinämöiselle (1819): Kauan ombi kansan kieli v a l i s t u k s e n vahingoksi maassa hyljätty monelda. Jne. (Ks. SKK XI 22, 67, 31.)

Lainattakoon vielä Turun Viikko-Sanomista 1821 sivulta 76 seuraavat näytteet: V a l i s t u k s e k s i sanotaan kaikkinaisen niin maailmallinen kuin hengellinen taito, joka korottaa ihmistä yli muiden luontokappaleitten, kaunistaa häntä yhteisessä elämässä ja opettaa hänen paremmin tuntemaan sekä maailmaa että itseänsä. — V a l i s t u s on järjellen ja sielullen terveellinen nautinto ja tarpeellinen virvotus. — Sivulta 78: Korkea Esivaltamme [on] aina ahkeroinnut hankkia talonpoikaisellenkin Säädyllyen tarpeellisia tietoja ja v a l i s t u k s e n välikappaleita, ja

tässä tarkoituksessa ovat — — sekä Lakikirjat että yhteiset asetukset myöskin Suomeksi präntätyt. Jne.

Voimme katsoa *valistus* sanan käytännön kysymyksessäolevassa merkityksessä täysin vakiintuneeksi »murteiden taistelukauden» alkaessa. Näihin aikoihin alkoi myös kiteytyä konneksio *kansan valistus*, joka myöhemmin tiivistyi yhdyssanaksi. Turun Viikko-Sanomissa 1821 ilmestyi laaja artikkeli »Kansan valistuksesta», josta äskeiset sitaatitkin olivat. Lönnrotilta, Tikkaselta, Ahlqvistilta jne. tämän sanaliiton tapaa tuon tuostakin.

Ennenkuin jätämme *valistaa* ja *valistus* sanat, jotka siis alkuansa ovat merkinneet fyysillistä valaisemista ja valoa, on syytä mainita, että toinenkin saman pesyeen johdannaispari, *valaista* ja *valaistus*, joka on omanut yhtä hyvät edellytykset kehittyä samoihin abstraktisiin merkitystehtäviin, silloin tällöin tosiaankin esiintyy näissä. Tästä tapaa esimerkkejä vielä 1800-luvulta:

Gottlund, Väinämöiset XII (1828): Yksi tällainen yhteinen ja kansallinen runomus käsitettiin kaikilta, ja *valaisi* koko kansakunnan.

Turun Viikko-San. 1821 62: Tämä [mustalaisen petosjuttu] todistaa, ettei *valaistus* vielä ole ennättänyt erottaa kaikkia Suomalaisia turhain taika- ja loihtu-konstien uskosta.

Lukemisia Suomen Kansan Hyöd. I 37 (1845): joka miehen poveen on kätketty tiedon ja *valaistuksen* halu.

Suometar 1847 4: Toivoisimme vielä niissäkin paikoin, joissa Talonpoikais-ihmiset eivät tiedä' etsiä' hyödyllistä huvitusta ja monitahkoisempaa *valaistusta*, Opettajain muistuttavan ja kehoittavan heitä siihen.

Tämä käytäntö jatkui osittain vielä vuosisadan puolivälin ohikin. Europaeuksen ruotsal-suomal. sanakirjassa 1853 on kuitenkin jo tehty selvä merkitysero *valaistus* ja *valistus* sanojen välillä nykykieliseen tapaan. Samat merkitystehtävät omannut johdannaispari jakoi yhteisen kuormansa kielen taloudelle suureksi hyödyksi.¹

Lopuksi on syytä huomauttaa, että niin itsestään tarjoutuvia kuin valo ja valaiseminen ovatkin sivistyksen eduskuviksi, ne kuitenkin tulivat kirjasuomeen suoranaisen käännöslainauksen tietä. Ruots. *upplysning* merkitsi jo aikaisin selvän tiedon hankkimista, selvitystä, 1700-luvulla siihen tarttui saks. *Aufklärung* sanasta uudenaikainen valistuksen merkitys. Jo Agricolasta lähtien tapaa r. *upplysa* ja *upplysning* sanat kirjai-

¹ Myös *valaista* ja *valkaista* ovat aikoinansa esiintyneet yhteisissä tehtävissä. Vrt. samantapaiseen funktioiden tasaukseen *jul(k)aista* ja *julistaa* sanojen kesken, ks. Suomi 101 180—182.

mellisesti suomennettuina sanoiksi *ylösvalaista* t. *ylösvalistaa*, *ylösvalaistus* t. *ylösvalistus*. Niitä käytettiin sitten aivan yleisesti edellä puheena-olleiden puhtaampien tyyppien rinnalla jopa 1830-luvulle saakka. Niiden merkitysala oli aina abstraktinen, usein tosin metaforan luonteinen, kun taas fyysillisen valon ja valaistuksen merkitykset kuuluivat vain jo esite-tyille prefiksittömille rinnakkaismuodoille. Tässä ei ole aihetta laajentaa esitystä ryhtymällä esimerkein valaisemaan sanottua. Kustaa Renvall tunnetaan johdonmukaisimpana prefiksillisten käänöslainojen vastustajana, ja niinpä hän tuomitsi myös *ylösvalaista* sanan hylättäväksi muu-kalaisuudeksi (Sanak. II 344).

II.

valistus-pesyeen rinnalle ilmestyivät *sivistää*, *sivistyä*, *sivistys* ja muut näiden sukulaiset melkein huomaamatta ja melua herättämättä, ellei oteta lukuun sitä melua ja hälinää, mikä aiheutui kokonaisilmioistä, itäsuomalaisten murre sanojen ryntäyksestä suomalaisiin painotuotteisiin viime vuosisadan alkukymmeninä — sillä harvinaisista itämurteisista sanoista tässäkin tapauksessa oli kysymys.

Kuten kerran aikaisemmin olen Virittäjän lukijoille esittänyt (Vir. 1942 146), jonkun aika luultiin Volmari Kilpistä *sivistys* sanan sepittäjäksi arvatenkin siksi, että Kilpinen itse mainitsee tämän sanan selitystä kai-paavien sanojen luettelossa Suomi-kirjassa 1844 223 — väittämättä kuitenkaan luettelonsa sanoja pelkästään omiksi tekemikensä. Myöhemmin oltiin siinä käsityksessä, että Lönnrot olisi ensimmäisenä v. 1839 käyttänyt tätä sanaa, kunnes viitisen vuotta takaperin havaittiin, että sana palautuu 17 vuotta tätäkin aikaisempaan kirjalliseen lähteeseen ja saman kielen uudistajan tuotantoon kuin sen kantasana *sivistää* ja sisarjohdannainen *sivistyä*, nim. Reinh. v. Beckerin v. 1822 Turun Viikko-Sanomissa julkaisemaan kirjoitukseen. Sen ilmaantumiseen liittyy seikkoja, joista voidaan päätellä, mikä ajankohtainen tarve sen pakotti esiin. — Ensimmäiset merkit pesyeen kolmesta sanasta ovat seuraavat:

Turun Viikko-San. 1820 36: niin on myös joka Kansan huvittava muistaa ennen elettyjä aikojansa ja ajatella kuinka hän vähittäin kokoontui yhteisen hallituksen alle, ja sen kautta *s i v i s t y i* ja tointui [= kehittyi] toisten kansain vertaiseksi. — 1822 1: Ensiksi haluamme — — hankkia talonpoikaisellen säädyllen kaikellaisia hyödyllisiä tietoja, niin myös sitä kaikilla järjellisillä tarpeellista viatonta huvitusta, joka valistaa mieltä ja *s i v i s t ä ä* tapoja ja käytöksiä yhteisessä elämässä. — 1822 51: Sillen [= talonpoikaissäädylle] karttusi paljon valistusta ja *s i v i s t y s t ä* siitä, että varakkaampain talonpoikain lapset saivat yhtei-

sissä kouluissa vähän enemmän taitoa kuin koulun käymätön isä voipi antaa heillen.

Kangasniemeläisen Beckerin jälkeen juvalainen Gottlund keksi tämän pesyeen. Otava I 185 (1831): Valaistus — osottaiksen sillä, että se — — valaisee mejän mieltämme, s i v i s t ä ä mejän tapojamme ja onnistaa mejän elämätämme. Eräät Gottlundin käyttämät murteelliset toisinnot jääkööt tässä yhteydessä mainitsematta. Sitten näyttäisi seuranneen järjestyksessä Lönnrot. Mehil. 1836 V 5: [toivomme] näkevämme, onko nykyinen olomme niinkän muinasesta muuttunut ja s i v i s t y n y t, että arvelematta taitaisi näiden menneitten aikain rinnalle pantaa ja osottaa voittaneemme, mikä kaikella ololla, toimella ja elämällä on peränä, vähitellen parata, kaunistua ja s i v i s t y ä. — Mehil. 1839 VI 84: Toisin ilmoittaa se kuumaverinen ja s i v i s t e t t y Franskalainen, toisin Lappalainen savukodassansa lumikinoksella, vihansa eli rakkaudensa. — Ibid.: Tästä [nim. kansanlaulujen näennäisen kevytmielisyyden viattomuudesta] ei ole tarves muistuttaa ketään, joka — — tarkemmin ajatellen asiaa, mieleensä johdattaa, kuinka kansakuntain erinäiset asuntopaiikat, erinäinen elämäkeino, mielenlaatu, s i v i s t y s ja moninaiset muut syyt antavat niiden samoille luonnollisille liikutuksille erinäiset ilmaumisen muodot.

Näin tämä kulttuuriterminologiamme kenties kaikkein keskeisin pesye lähti yleistymään. Sen ei voi sanoa vallanneen asemaansa rynnäköllä, vaan varovaisesti pureutuen kiinni askelensijaan kerrallaan. Verbejä *sivistää* ja *sivistyä* ei tapaa vielä 1840—50-lukujenkaan kirjallisuudesta usein, *sivistys* käy tutunomaiseksi pikemmin. Eräänlainen hapuilu kuului alkuaikoina asiaan. Niinpä *sivistää* muodon asemesta käytettiin edelleenjohdannaista *sivistyttää* (mm. Lönnrot 1839; *sivistyttäjä* Suomettaren lisälehdessä 1847, *sivistyttäväinen* Tikkasella 1849 jne.), ja *sivistys* sanan rinnalla näkee aluksi mm. muodot *sivistyminen* (esim. Ahlqvist 1845, Europaeus 1847) ja *sivistyntä* (Ahlqvist 1845). Tuonnempana tulee mainittavaksi muita sanoja, joita käytettiin puheenaolevien asemesta. Sitä ennen voimme ottaa puheeksi kysymyksen, mistä tämä vielä sata vuotta takaperin uudelta tuntunut sanapesye oli peräisin. Olen jo edellä väittänyt, että nämä sanat palautuvat kansankieleen. Mitä voidaan tämän käsityksen tueksi esittää? Ja mikä on ollut näiden sanojen esikirjallinen merkitysala? Mihin etymologiseen yhteyteen ne kuuluvat?

V. 1931 otin osaa pellavaterminologian kyselyyn ja muistiinmerkintään Reinh. v. Beckerin syntymäpitäjän naapurissa Joutsassa. Vanha 82-vuotias kansannainen kertoi, miten vidotut pellavat harjataan kahteen kertaan, joista ensimmäinen on nimeltään *karsimista* — siinä irrot-

tuvat ns. *karnaharjeet*, toista sanotaan *sivistelemiseksi* — siitä kertyy ns. *sivisharjeita*. Tässä yhteydessä tutustuin ensi kerran suomalaisen *sivistyksen* maaperään. Joutsan murteen *sivisteleminen* tarkoitti siis pellavakuitujen puhdistuksen l. siivoamisen viimeistä vaihetta, harjalla suoritettavaa viimeistä silausta, joka antaa tulokseksi puhtaat kuidut, sitten kun paraat rohtimet, *sivisharjeet*, ovat niistä irtautuneet. Jäi selvitetäväksi, onko puheenaoleva verbi vanhastaan kuulunut vain tähän erikoistermiinologiaan vai onko sillä ollut yleisempiä merkitystehtäviä. Vastauksen antavat eräät muista murteista tehdyt muistiinpanot.

Arvo Inkilän mukaan (1938—39) Juvalla *sivistellä* 'silillä hyväillen', esim. [äiti lasta:] *sitä vaa sivistellöö ja hyvittelöö*¹ (tavataan myös rinnakkaisasu *sivihellä* 'kevyesti sivellä'). Edelleen *sivistöö* 'silittää': *lapse piätä sivistää*, ja *sivistös* 'silytys': *»kissa kiitoksela ellää, koera piä sivistökselä»*. Helmi Helminen taas tietää Konginkankaalta (1928—32), että *sivisteä* merkitsee 'sieventää, koristaa': *soa ites sitten sivisteäl lisseä* [koristella, viimeistellä pukuansa] ja *sivistellä* 'hienostella': *eä se sivistele ihteäsän nii kuj joku poëkamies*. Kangasniemeltä taas on Oskari Kuitunen (1922—24) ilmoittanut: *sivistöö* 'panna siistimpään kokoon, kasempaan, raivata, siistiä'; *sivistellä* [id.]: *sit ku se lähtöö, ni ne [työesineet] jia kaëkki nuil levällee. ei töetää se sivisteläl lähtiissää*. Jämsästä on Selma Patajoki (1933) antanut esimerkin: *se om meëjjar rakentama, mutta neä nuoret sivist sitä* [nim. huonetta]. Tässä *sivistää* varmaankin = viimeistellä, kohennella. Näiden keskisuomalais-länsisavolaisten tiedonantojen täydennykseksi voisi mainita, että »itsensä sivistäminen» monin paikoin muuallakin tunnetaan parempiin vaatteisiin pukeutumisesta (ks. esim. Vir. 1931 439). Näissä onkin jo pohjaa Beckerin *sivistää*, *sivistyä*, *sivistys* sanojen käytön ymmärtämiselle. Voimme pitää varmana, että 1800-luvun alussa Kangasniemellä ja sen lähitienoilla erilaisesta viimeistelevästä puhdistamisesta, pinnan silauksesta ja silittelystä, luultavasti myös yleensä ulkonaisen esiintymisen kohentamisesta, hienostamisesta ja tahdikkuudesta, so. siitä, mitä vielä tänäpäivänä sanomme sivistyneeksi esiintymiseksi, on käytetty puheenaolevan pesyeen sanoja. Tältä aineelliselta pohjalta ne sitten, kuten lukemattomat muut, ovat siirtyneet henkiselle alalle. Ei voi olla sattumaa, että Becker puhuu erikseen *m i e l e n v a l i s t a m i s e s t a* ja *k a n s a n t a p o j e n* sekä *k ä y t ö s t e n s i v i s t ä m i s e s t ä* ja että juvalainen Gottlund 1831 miltei yhtäpitävin sanoin selittää, että valistus »valaisee meijän m i e l t ä m m e» ja »s i v i s t ä ä m e i j ä n t a p o j a m m e», tai

¹ Kerääjän transskriptio on tässä ja seuraavissa muutettu mahdollisimman karkeaksi.

että usein viime vuosisadan alkupuoliskolla *valistus* ja *sivistys* rinnastetaan toisilleen läheisinä, mutta silti eri asioina, joista *sivistyksen* on katsottava tarkoittaneen lähinnä tapa- ja muotokulttuuria. Tämä vaihe sivuutuu kirjakielellemme kuitenkin verraten pian, minkä jälkeen *sivistys* saa väljemmän käyttöalan. Kilpinen ruotsintaa sen v. 1844 yksinkertaisesti sanalla *bildning* (Suomi 1844 223). Lönnrot esittää sen 1847 ruotsin *kultur* sanan merkitysvastineena (Tulkki 131), Europaeuksella se esiintyy sekä *bildning* että *civilisation* sanojen (mutta ei vielä *kultur* sanan) kohdalla (Sanak. 1853) jne. Näiden aikojen kirjallisuudessa puhutaan *yleisestä sivistyksestä*, so. yleissivistyksestä, *sivistyneestä maailmasta*, so. sivistysmaailmasta, sanat *sivistyskieli* ja *sivistyslaitos* (mm. yliopistoa tarkoittavana) ilmestyvät käytäntöön jne. Jo 1850-luvulla kielenkäyttö suhtautuu tähän pesyeseen likipitäen samoin kuin nykyäänkin. Vain eräistä sanakirjatiedoista tapaa vielä viitteen kansanomaiseen käytäntöön (Eurén 1860: *sivistellä* 'hyfsa småningom, städa', Lönnrot n. 1877: *sivistää* mm. 'hyfsa, städa', *sivistys* mm. 'hyfsning, städning').

Kysytään: onko *sivistys*-pesyeellä yhteyttä kielellemme perinnäiseen sana-aineistoon, vai onko se erillinen, itsenäinen?

Vastaus näyttää esitetyn jälkeen muodostuvan verraten helpoksi. Jo sanarakenteellisena tyyppinä 3-tavuinen *sivistää* viittaa siihen, että sana on syntynyt »johtamalla». Kielimiehille etymologia onkin vanhastaan tuttu. Otto Donner on v. 1874 ilmestyneessä, riittämättömin edellytyksin toimittamassaan ja siksi aikoja jo vanhentuneessa etymologisessa sanakirjassaan (Vergleichendes Wörterbuch der Finnisch-Ugrischen Sprachen 105) asettanut *sivistää* sanan mm. *siviä* ja *siivo* sanojen yhteyteen, ja vaikka muita Donnerin tässä yhteydessä esittämiä rinnastuksia täytyisikin pitää erehdyksinä, näiden sanojen yhteenkuuluvuutta ei tarvitse epäillä. Myöhemmistä kielimiehistä ainakin A. V. Forsman-Koskimies (Valvoja 1891 7), Ojansuu ja — *siveä* sanan osalta — Tunkelo (Vir. 1945 375) ovat ilmaisseet käsittävänsä *sivistys* sanan johdon samoin. Ojansuu selvitteli Kansanvalistusseuran Kalenterissa 1910 227 kysymyksessä olevien sanojen äännesuhteita (*siveä* : *sivistää* = *korea* : *koristaa*, vrt. myös *valkea* : *valistaa*, *julkea* : *julistaa*, *kepeä* : *kivistää* ym.; *siveä* : *siivo* = *ripustaa* : *riippua*, *tyytyä* : *tyytyä*, ks. näistä Hakulisen kirjoitusta Vir. 1922 49—59 sekä SUST LXVII 120—131; vrt. myös *valkea* : *valo*, *eheä* : *eho*, *kiihkeä* : *kiihko* ym.)¹,

¹ Vir. 1945 570 Mikkola antaa *siivo* : *siveä* suhteen kvantiteettivaihtelusta lisäselityksen. *siivo* sanan pohjalta on myös Agathon Meurmanin Kirjallisessa Kuukauslehdessä 1880 176 piloilla mainitsema *siivistys* tulkittavissa odotuksenmukaiseksi, eikä sitä Koskimiehen (Valvoja 1891 7, tosin varauksin) ja Ojansuun (Kansanvalistusseuran Kalent. 1910 228) tapaan ole välttämätöntä pitää kansanetymologisena. Huo-

eikä hänen perustelujaan vastaan ole muistutettavaa. Jos merkityssuhteet voidaan hyväksyä, etymologiaa voidaan pitää varmana. Tästä muutama sana.

siivo sanan yleisesti tunnetut merkitykset sopivat ilman muuta niihin, joita kansanmurteiden ja vanhimman kirjallisen käytännön nojalla on pidettävä pohjimmaisina *sivistää* pesyeessä. Vanhassa kirjakiellessä *siivo* on miltei poikkeuksetta substantiivi ja merkitsee 'järjestys, kunto, siisteys' (Jusl. 'ordo, modus, decorum; ordning, skick, snygghet', Renv. 'status rei bene ordinatus, modus ordini conveniens, decens, aptus, gestus modestus',¹ vastaavana adjektiivina käytettiin johdannaista *sivollinen* (Jusl. 'ordinatus, mundus, modestus; städad, snygg, skickelig, sedig', Renv. 'ordini conveniens, decens, modestus, tersus et mundus'). *siveä* sanan merkitysala oli vanhassa kielessä ja on murteissa paikoin vieläkin toinen kuin nyk. yleiskielessä, jossa 'siveellinen, säädyllinen' ovat hallitsevat ainekset. Esim. Agricolan *siveä*, *siviä* merkitsi lähinnä 'hiljainen, vaatimaton'. Muita vanhan kielen merkityksiä ovat — lause-esimerkkejä luettelematta — 'rauhallinen, maltillinen, (etenkin käytökseltään) siivo' (Jusl. 'modestus, civilis; sedig, höflig', Renv. 'quietus, haud strepens nec furens, mansuetus, modestus'), 1800-luvun alkupuolelta tapaa myös esimerkkejä, joissa *siveä*, *siviä* 'kaino' tai (ulkonaisestikin) 'siisti, puhdas'. Vanhan kirjasuomen *siveys* on useimmiten tulkittava sanoilla 'sävyisyys, maltillisuus'. Kansankielestä mainittakoon vain seuraavat näytteet *sivistää* sanan esiintymisalueilta: Lyyli Kokkosen mukaan (1931) Joutsassa edellä puheenaolleista »sivis-harjeista» annettiin selitys: *tul siveämpiä, parempia harjeita*. Jämsästä on Selma Patajoen (1909) ilmoittamat esimerkit: *siviä, puhas ihminen se o ja älä nyt keiku siellä ja hyppää joka paikkaan koeta olla siviisti*. Näistä saamme merkitykset 'puhdas, siisti, siivo'. Oskari Kuitusella on Kangasniemeltä mm. esimerkit: *sivistäv vähän niitä [tavaroitasi] nyt, että ne ovat vähä siveemmässä* ['pane vähän siistimpään kasaan tavarasi, että ne ovat hiukan

mattakoon että jo Gottlund kirjoitti: »Siivistäkämme meidän tapojamme (Otava I LIII), »Ihmiskunnan siivistymiseksi» (Otava III 124), ja häntä parempi kielimies Samuel Roos: »enimmästi ulkomaan viisaudella varustetut miehet kokivat siivistellä [vanhaa kirjakieltä] itsekukin kuntoansa myöden» (Maam. Yst. 1846 2). — Oliko myös *siivitä* 'sila, låta gå genom silen, frånsila' erotettava sanasta *siivilä*, joka on voinut vaikuttaa sen merkitykseen, ja yhdistettävä tänne? Lönnrotilla on lisäksi *siivittää* 'rensa, uppmuddra' ja *siivitty joki* 'uppressad ström'. Muuten Ojansuu kuten jo Donnerkin piti myös *siveä* sanan yhdistämistä samaan perheeseen mahdollisena. Äännteellisesti tämä ei ole täysin uskottavaa, vaikka merkitysten suhteet voitaisiinkin selittää tyydyttävästi.

¹ Renvall ei näy kiinnittäneen huomiota Porthanin (?) Gananderin sanakirjaan tekemään lisäykseen, että sanalla on myös adjektiivin merkitys 'beskedlig, hygglig'.

vähäisemmässä, siistimmässä koossa'], *no pienee sivveese tillaa se nyt tuo uuni tulloo.*

Sekä *siivo* että *siveä* sanojen merkityksissä on pohjalla ja keskeisenä niin paljon sellaista, mikä liittyy *sivistää* pesyeen vanhoihin merkityksiin, että näitä sanoja on varauksitta pidettävä etymologisesti yhteenkuuluvina. Kuinka vanhaa perintöä pesye tai sen kantasana¹ muuten on kielisämme, on tässä suhteellisen toisarvoinen kysymys, kun kuitenkin voimme olla varmat siitä, että se ei missään tapauksessa ole eilispäiväinen (ainakin *siivo* asuun läheisesti liittyviä sanoja tunnetaan viron murteista). Se aatepohja, jolta suomalaisuuden työntekijät *sivistyksen* ymmärsivät, kun he toista sataa vuotta takaperin alkoivat tätä sanaa kirjoituksissaan myönteisessä mielessä käyttää, oli varmaankin hillityn ja maltillisen esiintymisen, siistien ja kohtuullisten tapojen, järjestyksen ja puhtauden ylevä ideaali. Tämä näkyy siitäkin, että eräät samanaikaiset kirjoittajat, joille tämä sana ei ollut puhekielestä tuttu, samoista ja samansukuisista asioista kirjoittaessaan käyttivät *sivistys* sanan asemesta esim. sanoja *siisteys*, *siivo*, *siivous*, *säädyllys*, *säädystys*, *sivistynyt* sanan asemesta sanoja *siisti* ja *siivottu* sekä *sivistymätön* sanan asemesta mm. sanoja *siivoton*, *ruokoton*, *törkeä*.

Kirjakielemme historia osoittaa, että *sivistys* sanan alkuperäisiin merkityksineen tavat, käytös, moraali kuuluvat aivan toisin kuin sen rinnalla alituisesti nähtyyn *valistus* sanaan. Ehkäpä sen esiintulo kuvastaakin ajan aatesuuntauksessa jonkinlaista reaktiota, jonka yksipuolisesti intellektuaalinen valistus oli nostattanut ja jossa harmonisempi kasvatus ja kehityshanne pyrki ilmoille. Sen voisi kenties lukea kansallisen romantiikkamme tunnuksiin. Perimmältään suomen *sivistys* on ollut eettinen, jossain määrin esteettinenkin käsite. Sen juuret ovat imeneet voimaa mieluummin sivilisaation kuin kulttuurin maaperästä. Vasta vähitellen se on sulattanut itseensä aineksia siitä, mitä ymmärretään kulttuurilla. Tulos ilmenee selvimmin lukemattomista yhdyssanoista, sellaisista kuin *sivistyskansa*, *-keskus*, *-laitos*, *-maa*, *-piiri*, *-valtio*, *-elämä*, *-historia*, *-ilmiö*, *-kehitys*, *-olot*, *-taso*, *-työ*, *-virtaus*, *-tarve*, *-henkilö* ymm., joiden vastineet lähinnä kysymyksen tulevaisuudessa vieraisissa kielissä, ruotsissa ja saksassa, ovat *kulttuur*-alkuisia. Juuri tämäntapaiset sanat ovat olleet muuttamassa sivistyksemme alkusisällystä, sen pohja-ajatusta, ja siirtämässä sitä lähemmäksi kulttuurin merkityspiiriä. Kansamme entiset kasvattajat, kynämiehet,

¹ Voisi viitata Lönnrotin sanakirjan tuntemaan adverbiiin *sivaan*: hakiani jutteli edeltäpäin keräjäherroille ja tuomarille asian sivaan 'redde ut saken fullfärdig' sekä adjektiivin *sivakka* 'slät, klar, redig, nätt, behändig' ~ *sivakas* ~ *sivas* 'sileä karvaltansa'.

ovat väistäneet vieraan *kulttuuri* sanan näissä tapauksissa *sivistys* sanan avulla ajattelematta, että näihin sanoihin sisältyvät käsitteet eivät peitä toisiansa, ja siten he ovat saaneet aikaan sen, että ne ovat eräissä tapauksissa *a l k a n e e t* peittää toisensa. Mutta täydeksi *kulttuurin* paremmin kuin *valistuksenkaan* synonyymiksi *sivistys* ei vielääkään ole sopeutunut — syntyperänsä ja perintönsä vuoksi.

Martti Rapola.